

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА ЛЮДИНИ ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті розглядається проблема формування культури громадянськості в українському суспільстві. Подолання наслідків пануючого у минулому тоталітаризму можливе, головним чином, шляхом створення надійно функціонуючого громадянського суспільства. Тільки тоді, коли державою буде забезпечено виконання функцій, що торкаються всіх громадян, а самодіяльне населення організується для відстоювання і захисту своїх групових (корпоративних) інтересів у громадянське суспільство, будуть створені реальні передумови для дійсної демократії.

Україна в своїй історії пережила не одну хвилю переструктурування економічного, соціального й духовного простору, коли руйнувався попередній соціальний устрій, змінювався ціннісний світ, формувались нові орієнтири, зразки і норми поведінки. На порозі ХХІ століття, після 16 років незалежного розвитку, країна опинилася в глибокій політичній кризі і змушена починати складний і суперечливий процес оновлення. Історія ще раз показала, що неодмінною умовою становлення демократичних держав і формування націй у тій частині світу, яку ми вважаємо найбільш розвинутою і на яку сьогодні орієнтуємося, було розгортання системи суспільних інститутів, що утворюють громадянське суспільство. Отже, проблема формування громадянського суспільства є безперечно актуальною.

Розв'язанню зазначеної проблеми присвячено багато публікацій, розпочинаючи з політичних досліджень щодо формування правової держави (Платона, Аристотеля, Цицерона, Д. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля).

Метою даної статті є розгляд процесу формування культури громадянськості в українському суспільстві, а також громадянської культури людини як умови становлення демократичної політичної системи.

Громадянське суспільство не є тотожним якому-небудь політичному суспільству. Воно може існувати лише за умови таких держав, які ще у ХІХ ст. почали називати правовими. Саме право пов'язує керованих і керуючих. У подібній ситуації влада держави явно обмежена, проте умовою цього є група політично активних громадян, які певним чином контролюють дотримання верховенства прав людини над правами держави.

Щоб людина могла створювати комфорт не тільки у власній оселі, але і на своїй вулиці, у своєму місті, в своїй країні, їй потрібна відповідна мотивація. Зацікавленими сторонами у цьому процесі повинні бути і пересічні громадяни, і суспільні інститути, і держава – всі, ким усвідомлюється значення громадянського суспільства. Формування належної суспільної свідомості – одне із завдань державної політики. Це важливо вже тому, що, як відзначав ще у 1791р. у памфлеті „Права людини” Томас Пейн: „Більша частина порядку, якому підкорюється людство, не є творінням Уряду. Він бере початок із засад суспільства і природної конституції людини. Він існував раніше, ніж виник Уряд і існував би і далі, якби підпірка влади була усунута. Взаємна залежність людей, а також окремих частин цивілізованого людства та їхня взаємна зацікавленість утворюють довгий ланцюг зв'язків, що утримують їх разом... Спільний інтерес визначає їхню зацікавленість і формує їхнє право, а право, продиктоване спільною вигодою, здійснює більший вплив, ніж те, яке встановлює Уряд. ...Суспільство робить для себе майже все те, що воно приписує Уряду” [1, с.36-37]. Автор був переконаним прибічником громадської активності й місцевого самоврядування.

Суспільство як сукупність відносин між людьми стає громадянським лише на певній стадії свого розвитку і за певних умов. Категорія „громадянське суспільство” відображає новий якісний стан суспільства, базований на розвинутих формах його самоорганізації та саморегуляції, на оптимальному поєднанні публічних (державно-суспільних) і приватних (індивідуально-особистих) інтересів та безумовному визнанні останніх як визначальних, а людини, її прав і свобод як вищих соціальних цінностей. Це суспільство характеризує всю сукупність різноманітних форм соціальної активності населення, не обумовлену діяльністю державних органів і являє собою певний рівень самоорганізації соціуму. Цей рівень зумовлений дійсною свободою особистості, яка стає можливою у суспільстві реальної демократії, де не держава панує над суспільством і його громадянами, а суспільство має пріоритет по відношенню до держави. Перехід до такого стану суспільства є історично тривалим процесом. „Громадянське суспільство не виникає ні впродовж однієї ночі, ні за той термін, упродовж якого можна скласти демократичну конституцію чи навіть закласти основи ринкової економіки” [2, с.64].

У нашій країні, що вийшла з тоталітарного минулого, становлення громадянського суспільства є ускладненим кількома причинами. По-перше, споживацькою психологією людей, які не розуміють, що саме від їхньої активності, зацікавленості залежатимуть і результати виборів, і характер і зміст законів, і співвідношення повноважень центральних органів і місцевого самоврядування. Надія на гарне, народне керівництво стала чи не головною причиною формування в Україні ладу, який можна визначити як бюрократичний капіталізм. Держава виступає головним економічним і політичним суб’єктом, діючим в інтересах політичних і бюрократичних груп, а не народу. По-друге, демократичні перетворення проводилися в основному „згори” чиновниками „старої школи”. Більшість людей була виштовхнута від процесу корінних економічних перетворень. Ваучерна приватизація, що передбачала наділення кожного громадянина певною часткою власності, відбулася з перекрученнями. Колишня державна власність зосередилася в руках незначної частки населення України – керівників підприємств, що ними й приватизувалися (ім закони про приватизацію надавали значних пільг щодо придбання акцій), політиків та чиновників вищої та середньої ланки (які використали наявні повноваження й можливості у власних інтересах), спритних ділків і кримінальних елементів. Журнал „Фокус” опублікував у лютому 2008р. список понад 130 українців, чиє власне багатство оцінюється більше ніж у 100 млн. доларів. 21 бізнесмен мають статки більше 1 млрд. доларів [3, с.2].

Не вдалося досягти й головної офіційної мети приватизації – знайти справжнього власника-господаря і завдяки йому підвищити ефективність виробництва. Одні новоявлені власники виявилися або фінансово неспроможними оновити виробництво, або нездатними керувати ним в ринкових умовах. Деякі з них перепродали придбані за безцінь підприємства або зосередилися на отриманні максимальних прибутків, вкладаючи останні не в оновлення самого виробництва, не в створення нових робочих місць, а у власний добробут (вілли, дорогі автомобілі, відпочинок на фешенебельних закордонних курортах, розваги в нічних клубах тощо) та вивозячи за кордон.

За роки економічних перетворень в Україні було створено десятки тисяч нових, здебільшого малих і середніх, приватних підприємств. Однак їхній внесок у розвиток економіки незначний. Більш як 80% таких підприємств ведуть в основному торговельно-посередницьку діяльність, а їхня головна роль в економіці виявляється в „накручуванні” цін на товари на шляху до споживача, що вони не без успіху роблять, нарікаючи на високі податки і викачуючи гроші з працівників бюджетної сфери, утримуваних за рахунок тих же податків. За цих умов демократичні заклики до державної підтримки малого та середнього бізнесу через зниження податків, надання пільгових кредитів, спрощення бухгалтерського обліку тощо, які лунають з підприємницьких та наближених до них політичних структур, безпідставні, бо підтримувати потрібно не бізнес узагалі, не перекупника, а виробника. Тоді саме ми матимемо громадянську соціально активну ланку.

Торговельно-посередницька діяльність домінує й у сфері великого бізнесу. Щоправда, торгують тут не жувальною гумкою, а нафтою, газом, електроенергією, металом, зерном, горілкою тощо, а також розробляють всілякі схеми з перерозподілу й використання бюджетних коштів, іноземних кредитів, цінних паперів.

Початкове нагромадження капіталу в Україні, як і в інших колишніх радянських республіках, відбулося головним чином шляхом перерозподілу загальнонародної власності та зосередженні її в руках незначної частини населення. Процес становлення нової соціально-класової структури виявився, зокрема, у різкій соціальній поляризації суспільства, тобто в розшаруванні його, з одного боку, на купку багатіїв, у руках яких зосереджуються основні засоби виробництва, а з іншого – на решту із злидненим життєвим рівнем. У часи економічних перетворень і розбудови державності в Україні незначна частина населення зуміла казково розбагатіти, причому не завдяки розвитку виробництва, вкладенню власного капіталу, а за рахунок перерозподілу власності, використання бюджетних коштів, наданих державі іноземних кредитів, викачування грошей із співвітчизників. Формування середнього класу, як однієї з основних цілей соціально-економічних перетворень, бази громадянського суспільства, досягти не вдалося.

Становлення політичної сфери громадянського суспільства проявляється передусім у формуванні його політичних інститутів – партій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних засобів масової інформації. Поки що ці інститути не стали засобами дієвого впливу громадянського суспільства на державу. Абсолютна більшість політичних партій обслуговують не суспільні, а вузькогрупові чи навіть персональні інтереси, наочним підтвердженням чого є наявність багатьох партій однакової ідейно-політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціально-політичною орієнтацією, побудова партій навколо лідерів, численні розколи в партіях та конфлікти в їхньому керівництві. Навіть ті партії, які сьогодні представлені у Верховній Раді, поки що не здійснюють визначального впливу на державну політику через неузгодженість дій, відсутність фракційної дисципліни та відсторонення від формування уряду.

В Україні нині налічується понад дві тисячі офіційно зареєстрованих громадських організацій. Провідне місце серед них належить тим, які виражають інтереси провідних класів. Це об'єднання найманих працівників (профспілки) і підприємців. Головне завдання профспілок – захист інтересів найманих працівників у відносинах з підприємцями і державою. Але Федерація профспілок України за нових соціально-економічних умов все ще значною мірою продовжує залишатися інструментом державної політики і є далекою від назрілих потреб захисту інтересів трудящих.

У процесі розвитку підприємництва та формування класів власників засобів виробництва в Україні з'являються численні об'єднання підприємців. Як і профспілки, вони прагнуть до представництва відповідних інтересів на державному рівні. Основними формами такого представництва є лобізм і зв'язки з політичними партіями.

Ще одним із напрямів становлення громадянського суспільства в Україні є виникнення численних недержавних засобів масової інформації – періодичних друкованих видань, радіо-, теле-, відеопрограм та інших форм поширення масової інформації. Однак ситуація з недержавними засобами масової інформації склалася так само, як з політичними партіями – вони стали обслуговувати вузькогрупові і навіть персональні інтереси, орієнтуватися на підтримку окремих політиків або гламурного шоу-бізнесу замість того, щоб бути „четвертою владою”, виражати інтереси громадянського суспільства у його взаємодії з державою.

Труднощі у становленні громадянського суспільства пояснюються нерозумінням демократії та її складових. Не звертається увага на те, що демократія – це не просто влада більшості, а юридично оформлена влада активної більшості. Посткомуністична демократизація країн свідчить про те, що концепція громадянського суспільства тут зазнала певних спрощень, суть яких полягає у фактичному зведенні громадянського

суспільства до демократії. Але це не так. Громадянське суспільство у широкому розумінні сумісне не лише з демократією, а і з авторитаризмом, і лише тоталітаризм означає його повне або часткове поглинання політичною владою. За наявності авторитарних тенденцій, ще сильних у країнах, утворених на пострадянському просторі, деякі кроки щодо сприяння формування громадянського суспільства викликають напругу. На рівні громадянського суспільства не тільки розвиваються тенденції до консолідації нації на базі демократичного консенсусу, а й, навпаки, посилюється її фрагментарність. У ряді випадків опозиційні суспільно-політичні групи далеко не завжди сприяли залученню мас до практики демократичної політики. У структурах громадянського суспільства виявляються тенденції не до поглиблення соціальних перетворень і розвитку демократичних атрибутів суспільного життя, а відбувається пристосування до форм життя, що склалися. Таке пристосування свідчить про незрілість посткомуністичної демократії, про використання окремими групами суспільства слабкості державної влади у своїх власних інтересах і собі на користь, нерідко за допомогою кримінальних методів.

Слід визнати, що демократична орієнтація є тільки однією з-поміж інших характеристик громадянського суспільства. Сучасні дослідження концепції громадянського суспільства свідчать про те, що воно може сприяти зміцненню демократії лише в тому випадку, якщо слідує певним правилам, найважливішим із яких є утвердження здорових взаємних відносин між громадянським суспільством і владою.

Труднощі, які переживає Україна в економічній і політичній сферах, відчутні для багатьох. Такі реалії ведуть до небачаних темпів мутацій суспільної психології. На думку експертів, мільйони людей охоплює наростаюче відчуття невпевненості і тривоги. Вони втрачають орієнтири, здатність адекватно сприймати стрімкі події і управляти ними. Немотивований страх, масові неврози, факти суїциду, вчинки, що не підлягають розумному поясненню, акти насилля тощо – все це та інше, на їхню думку, тільки слабкі симптоми очікуваних явищ у майбутньому. Невизначеність і скептицизм фактично формують ідеологію національного розпаду. Це ознаки втомленого суспільства. Варто згадати ідею американського політолога О.Тоффлера, запропоновану ним у книзі „Шок майбутнього” про те, що необхідно сформулювати чіткий образ майбутнього для того, щоб краще зрозуміти нинішню епоху. Необхідно чітко розуміння населенням України того факту, що розвиток і не міг при нашій економічній, політичній і духовній спадщині відбуватися інакше, ніж це відбувалося. Із цього минулого слід вилучати уроки. Майбутнє країни і кожного залежить сьогодні від суспільної (перш за все економічної) активності населення. Це головна умова формування бази правової соціальної держави – громадянського суспільства, яке і сьогодні є центром і основним носієм цивілізації.

Проблема становлення в Україні громадянського суспільства розробляється теоретично у працях А. Колодій, Ю. Шемшученко, В. Бабкіна, Г. Щедрової, Т. Ковальчук, І. Крайної та інших. Однак на практиці на порядку денному стоїть питання щодо необхідності вироблення спільного й консолідованого бачення пріоритетів розвитку громадянського суспільства, визначення першочергових заходів з боку держави зі створення сприятливих умов для діяльності організацій громадянського суспільства. Йдеться про фінансування організацій громадянського суспільства в Україні, розробку статусного законодавства для непідприємницьких організацій, залучення організацій громадянського суспільства до надання соціальних послуг в Україні, оцінку стану залучення громадян до ухвалення рішень та інформаційну відкритість влади. На Всеукраїнській конференції „Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети” у листопаді 2007 року було вироблено Резолюцію, у якій сформульовані головні вимоги до президента, парламенту, уряду, органів місцевого самоврядування. Сьогодні відсутні сприятливі умови для діяльності різних форм організацій громадянського суспільства. Так, в Україні „гарантовано” право на свободу об’єднань, однак реалізацію цього права занадто зарегульовано й ускладнено державою. Це призводить до відмови громадян створювати організації громадянського суспільства і

реалізувати соціально значущі ініціативи та формування кола неформальних громадських груп.

Українська держава не бачить в організаціях громадянського суспільства реальних партнерів щодо консультацій і надання соціальних послуг. Наявне державне регулювання не створило необхідних стимулів для громадян і бізнесу фінансово підтримувати громадські соціальні проекти й діяльність громадських груп.

Назріла ще на початку 90-х років реформа адміністративно-територіального устрою, покликана зробити громади потужними самодостатніми одиницями, підвищити роль місцевого самоврядування, створити розгалужену якісну і комфортну інфраструктуру в містах і селах, підвищити економічну активність і інвестиційну привабливість територій, так і не була втілена у життя. Хоча трансформація українського суспільства впродовж останніх років актуалізувала питання зміни системи управління регіонами.

Головна проблема, вирішення якої є ключем до формування повноцінної ефективної держави – стрімко зростаюча прірва між владою і суспільством. Старший керівник фонду „Демократичних ініціатив” Ірина Бекешкіна відзначає, що останнє опитування суспільної думки, проведене фондом разом із фірмою „Ukrainian sociology service” у липні 2007 р. показало, що лише 32% опитаних вважають, що вибори в Україні є демократичним механізмом, що впливає на владу, але 47% респондентів вважають, що вибори в нашій країні створюють лише „видимість демократії”.

Дуже мало довіри в Україні до таких добре працюючих в демократичних країнах механізмів як участь у діяльності політичних партій і суспільних організацій, звернення до судів і преси. Лише 11% респондентів вважають, що знаходяться під захистом закону, а 70% – ні. Тільки 8% впевнені, що в Україні всі рівні перед законом, а 74% вважають, що перевагами перед законом користуються ті, хто мають гроші, 69% – ті, хто мають владу [див.4, с.21].

Девальвація державних цінностей і інститутів, підміна права політичною доцільністю, а політики – політтехнологіями деформували поняття влади і фактично усунули суспільство із схеми управління. Тим самим виключається один з важливих принципів демократії, про який неодноразово говорив професор Йельського університету Р. Даль: „Теорія демократії має справу з тими процесами, за допомогою яких пересічні громадяни контролюють своїх лідерів” [5, с.8]. А з іншого боку, „...ключовою характеристикою демократії є постійна чуйність уряду до настроїв і бажань громадян” [6, с. 1]. У протилежному разі номенклатурні партії за допомогою закритих списків створюють неконтрольований виборцями номенклатурний парламент. Більшість політичних партій не мають постійного електорату і є своєрідними „групами підтримки” якого-небудь амбіційного політика. Агітуючи за себе, ці партії частіше за все впливають на підсвідомість людей, уміло уникаючи відповіді на цікавляче людей питання: ”Що конкретно пропонує партія, для вирішення важливих проблем?” Можна стверджувати, що у сучасній Україні поки що немає ні інтелектуальної, ні політичної сили, здатної продукувати повноцінну, європейського рівня ідеологію. Відомий американський соціолог О. Гоулднер стверджує, що в сучасному світі ідеологія – це духовна, ментальна структура, що використовується для розробок і публічного висунення соціальних проектів [див.: 7]. Здавалося б, відсутність ідеології у провідних українських партій і декларована (а то і запозичена) ідеологія малих партій створюють унікальне поле для знаходження компромісів між політичними силами, та ні – відтепер головним клопотом провідних партій стає контроль за фінансовими течіями. Слово „конфліктність” стало визначальним при характеристиці не тільки відносин між політичними силами і гілками влади. Часто протистояння роздирає і самі соціально неоднорідні за складом партії. Головна причина цього у тому, що у нас немає суспільства як певної спільності, причому не тільки у політичному розумінні, а й у соціологічному. Те, що ми маємо на сьогодні – це конгломерат дезорієнтованих груп, які погано усвідомлюють свої інтереси, слабо їх артикулюють. Ці інтереси не агреговані у послідовні уявлення про майбутнє, що

складають необхідний елемент політичного протистояння й оформлені у вигляді певних програм, що пропонуються суспільством, тобто інтереси неусвідомлені, неоформлені, неузгоджені з інтересами інших спільностей і верств. Ось чому відсутні і політичні суб'єкти як такі. Ми маємо справу з феноменом помилкової ідентифікації, коли люди підтримують, голосують, об'єднуються на різному солідарному підґрунті, при цьому не особливо розуміючи, наскільки це служить їх власним прагненням і на їхню користь. Такі обставини не сприяють виникненню осередків громадянського суспільства. Лише в період Помаранчевої революції 2004 р., де головними ідеологами, натхненниками та організаторами виступили представники деяких асоціацій громадянського суспільства, був момент, вирішальний для його розвитку в Україні, але керівництво країни не надало їм необхідної підтримки. І тут вкотре виникла проблема, з одного боку, міри врахування політичними елітами основних інтересів і прагнень різних соціальних груп, а з іншого – в якій мірі можновладці сприймають зустрічний вплив, а в якій йому протидіють, а також наскільки реальні практичні дії влади відповідають заклинам Помаранчевої революції.

Важливим є також питання про номінальну й реальну мережі асоціацій громадянського суспільства, що формувалися в Україні за останні 16 років. На сьогодні сформована дієва мережа об'єднань громадянського суспільства на всій території України. Станом на 1 липня 2007 року в Україні зареєстровано громадських організацій та їх осередків – 52693, політичних партій та їх осередків – 15867, благодійних організацій – 10705, релігійних організацій – 20186, профспілок та їх об'єднань – 18960, кредитних спілок – 982, споживчих товариств – 5480, спілок споживчих товариств – 473, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків – 6003 [8; с.12]. Але за експертними оцінками, суспільно активних і незалежних громадських організацій можна нарахувати до 2,5 тисяч [9, с. 3-4].

Подією, що може покращити справу становлення громадянського суспільства, є схвалення 21 листопада 2007 року Кабінетом Міністрів України Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Поява концепції визначає спробу держави запровадити нову державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Але це може бути реалізовано тільки з поширенням ініціативи знизу, активізацією участі громадян у суспільних справах. Активні організації на Заході виконують важливі функції, активно допомагаючи державним установам, формують нову плеяду громадських діячів. Саме тому у країнах Євросоюзу 40-60% бюджету громадських організацій формується державним фінансуванням. У Німеччині до 60% гарантованих державою соціальних послуг надаються неурядовими організаціями [8, с.11].

Організації громадянського суспільства беруть на себе виконання таких функцій: 1) надання соціальних послуг та робота з соціально незахищеними групами суспільства (інваліди, люди похилого віку); 2) виконання спільних з державою проектів з питань вирішення актуальних суспільних, гуманітарних проблем (безпритульність, СНІД); 3) залучення різних суспільних груп до формування державних і місцевих рішень (екологія, реконструкція міст, нагляд за роботою шкіл, транспорт); 4) моніторинг діяльності органів влади та політиків, недопущення неефективного державного управління і корупції.

На жаль, у сучасній українській державі чисельність суспільних організацій досить незначна. Активність населення знаходиться на вкрай низькому рівні. Часто основною умовою посилення ролі громадянського суспільства називають зменшення впливу інститутів державної влади. Прибічники такої концепції громадянського суспільства виходять з непримиримих взаємовідносин держави і громадянського суспільства, коли сила і успіх одного можливі лише за слабості й поразки іншого. Однак, як свідчить політична практика, в межах демократичної системи відносини цих інститутів повинні будуватися на інших засадах. Держава і громадянське суспільство в умовах демократичного ладу зацікавлені в підтримці одне одного, підвищенні ефективності своєї діяльності. Громадянське суспільство не здатне без сильної держави задовольняти значну

частину вимог суспільства, а держава повинна бачити специфічну роль громадянського суспільства у створенні демократії. При цьому основні документи, що сприяють розвитку громадянського суспільства, повинні виходити від законодавчих органів, а не від виконавчої влади, як ми спостерігаємо в сучасній Україні. Сила держави і громадянського суспільства повинні зростати одночасно. Громадянське суспільство не може базуватися на вузькогоспільських вимогах. Воно має опікуватися збереженням балансу між інтересами суспільства в цілому та інтересами окремих асоціацій громадянського суспільства зокрема.

Лише в єдності дій держави і інститутів громадянського суспільства, що знаходяться на стадії становлення, може бути сформована політична культура громадянськості. Американський соціолог Р.Патнем називав причиною активності населення та успішної діяльності органів місцевого самоврядування рівень громадянськості [10, с.35].

Головний зміст процесу становлення громадянського суспільства у сфері духовного життя складає формування духовної культури на основі принципів ідейного і політичного плюралізму, національних і світових культурних надбань. Особливе значення при цьому має формування громадянської політичної культури як культури активної політичної участі. Але громадянин може бути членом тільки владно організованого суспільства. Громадянськість – це світоглядно психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знанням і повагою до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовністю і вмінням домагатися дотримання власних прав, вимогливістю до держави щодо виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед державою.

Нерозвиненість політичних інститутів і відсутність розвинутої демократичної політичної культури громадянського суспільства в Україні поки що не дають останньому можливості контролювати державу. Нинішній стан взаємодії громадянського суспільства й української держави характерний більшою мірою для авторитарного, ніж демократичного політичного режиму. Успіх запропонованих політичних реформ, подальший розвиток самостійної української держави, зміна співвідношення між державою і громадянським суспільством на користь останнього в подальшому залежатиме як від розвиненості самого громадянського суспільства, особливо його політичних інститутів, так і від становлення держави як правової й демократичної. Провідною стороною в нерозривній єдності держави і громадянського суспільства є останнє.

Світовий досвід свідчить, що розвиток громадянського суспільства є як джерелом, так і наслідком політичної і громадянської активності суспільства, утворюючи міцний фундамент демократії. Однак становлення громадянського суспільства пов'язане не стільки з розвитком демократії, скільки з формуванням стійких демократичних традицій і культури, базованої на повазі прав меншин і окремої особистості, толерантності, соціальної відповідальності. Громадянське суспільство, його риси не можуть бути просто запозичені, вони повинні зростати на основі традиційної культури, разом з економічним і політичним розвитком країни, ростом добробуту й самосвідомості народу.

Сьогодні, на сімнадцятому році існування незалежної української держави, як ніколи раніше, стає очевидним, що політична участь громадян, ступінь їх залученості до рішення державних задач виступає головною ознакою демократичної правової держави з високою політичною культурою, ознакою цивілізованих відносин між політичною владою й населенням, а також показником рівня розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жиро Т. Политология /Пер. с польск. – Х.: Аспект, 2006. – 428с.
2. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерки политики свободы /Пер. с нем. – М.: ГРИО, 2002. – 348с.
3. „Комсомольская правда в Украине” – 2008. – 29 февраля – 6 марта

4. Кириченко И. „Полудемократия”: „изыски и издержки” //Зеркало недели. – 2007. – 1 сентября – № 32.
5. Даль Р. Введение в теорию демократии. – М.: Аспект Пресс, 1992.– 198с.
6. Dahl R. A. Polyazchy: Participation and Opposition. New Haven – L.: New Press, 1971. – 165 p.
7. Иполитов Д. Сколько стоит идеологию построить? //”2000”. – 2006 – 20 октября.
8. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України /М.Лациба, О.Вінніков, Л.Сідельник, Д.Український. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень. – 2008. – 188с.
9. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня. – 2007. – №42. – 11 – 18 листопада.
10. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. – М.: Прогресс, 1996. – 302 с.